

TRIDESET LET ARHEOLOŠKEGA DELA V STIČNI Stane Gabrovec* Letos bomo arheologi ponovno prišli v Stično, da razgrnemo delček njene skorje in ji iztrgamo kance njene zgodovinske resnice, ki jo tako bogato skriva v sebi. Pravim Stična in sem s tem netočen, krivičen do Vircev in njihovega Cvingerja, do Vrhpolja in Griž, kjer predvsem kopljemo in delamo. Vendar smo zavestno uvedli Stično kot kraj, ki naj združuje vse omenjene vasi v enoto, ki naj pokaže, da raziskujemo eno samo mogočno naselje, čeprav je bilo raztegnjeno čez več današnjih vasi. Njihova sedanja številnost pa naj ne zabriše dejstva, da so bile nekoč eno samo mogočno mesto. Da smo se pri tem odločili za Stično in ne za Vir, oziroma točneje za Cvinger nad Virom, je vzrok praktičen: naši prazgodovinski »prestolnici« smo želeli dati ime, ki je tudi danes še zgodovinski in geografski pojem. In da smo se odločili prav za Stično — odločil se je šentviški rojak prof. dr. Jože Kastelic — smo se s tem želeli tudi pokloniti kraju, ki je v srednjem veku enakovredno prevzel halštatsko dediščino, ki je imel v srednjem veku podobno središčno vlogo kot »vinsko mesto« v prvem predkrščanskem tisočletju. Staro mesto leži nad vasjo Vir, vzhodno nad njo. Omejujejo ga še danes dobro vidni nasipi, ki so ohranjeni v gozdu tudi do štiri metre visoko, v spodnjem južnem delu, ki je danes v večji meri last Vrhovčevc domačije, pa kot terasa, ki se na zunanjem robu ostro prevesi v dolino. Deli se vidno v dva dela, ki sta med seboj ločena s prav tako dobro vidnim prečnim nasipom. Vrhnji, to je severni del, leži večidel v gozdnem kraškem terenu (Mali boršt po katastrski mapi), južni spodnji v plodni dobro obdelani ravnici, ki je nastala delno iz zapolnjenih vrtač, delno pa, predvsem na robu, zaradi starega obzidja, ki je prej naravno padajoči breg razširilo za plodno teraso. V zgornjem gozdnem delu, se zdi, je manjši nasip še enkrat razdelil naselje in v njem ustvaril še eno, manjšo enoto. Staro mesto ima tudi ohranjena vrata. Zanesljivo jih lahko domnevamo na vzhodni strani, kjer tudi danes pride pot iz zaselka Dole na Cvinger; druga so skoraj nasproti, kjer je danes Vrhovčeva domačija, na mestu, kjer prav tako še danes pripelje pot do nje. Ne prva ne druga niso dobro ohranjena. Vzhodna je zob časa skoraj popolnoma uničil, stoje na terenu, kjer je zid najslabše ohranjen; rahel prelom v teku obzidja pa jih vendar zanesljivo dokazuje Vrata pri Vrhovčevi kmetiji je gotovo že poškodovala gradnja, zaradi nje je raziskovanje na tem mestu komaj možno. Vrata na tem mestu so vodila k studencu na Viru, po katerem je Vir dobil svoje ime in ki je gotovo imel važno vlogo tudi za prazgodovinsko naselbino. Še tretja vrata smo domnevali na skrajnem severnem predelu. Vaška vrata smo jih imenovali, ker naj bi vodila na Vače, do najmogočnejšega severnega sosedu vir-skega mesta v prazgodovinskem obdobju. Rekel sem: smo domnevali. Vrata so * 61000 Ljubljana, YU, Narodni muzej, višji znanstveni sodelavec in hon. profesor prazgod. arheologije na ljubljanski univerzi. bila namreč edina, ki so dajala možnost za kopanje. Zato smo jih raziskali s sondami XV in XX—XXII. Rezultat je bil negativen. Obzidje se na omenjenem mestu sicer res močno usloči, vendar teče sklenjeno naprej. Vzrok je v terenu, v dveh vrtačah, ki se prav na tem mestu stikata. Misel na vaška vrata smo morali opustiti. Južno, jugozahodno in jugovzhodno od naselja leže gomile. Če se bližamo naselju iz Ivančne gorice po stari državni cesti, pridemo do gomil takoj, ko se spustimo po klancu ob zaselku Studenec, kjer naj bi bila gomila na mestu današnje Kovačičevce hiše. Južno od ceste je veliko število gomil na Vrhpoljskih njivah in na Žvajdrgi. Raztezajo se mimo domačij obeh Gomilarjev vse do železniške proge. Prva južno od ceste je gomila, ki jo je sistematično prekopal Narodni muzej po tej vojni. Njena danes močno nepravilna oblika je drugotna, prestavljena gomila. V tej obliki, žal, ne ravno najboljši spomenik našemu odnosu do starih spomenikov. Prizadevanja, da bi jo rekonstruirali in ji vrnili prvotno obliko, so zaradi finančnih zagat propadla. Tako žal tudi moderna izkopavanja v spomeniško-varstvenem pogledu niso prišla prek raziskovanj vojvodinje Meck-lenburške. Gomile, ki jih je prekopala ona, leže prav v neposredni bližini naše prekopane gomile. Podobno poznamo gomile — danes že močno razoranc in plitve — tudi na severni strani ceste. Začenši pri mostu so posejane vse do poti, ki se odcepi v Stično, se nadaljujejo v Grižah in Dolah, kjer prenehajo ob cesti, ki vodi v Pristavijo vas. V gozdu

vzhodno od Vcselovc domačije imamo posebno številno in dobro ohranjeno skupino gomil. Tu se raztezajo tudi južno od bivše državne ceste, na travnike in v gozd proti Glogovici in vse do Butal. Grobovi so bili najdeni tudi na vzhodni strani virskega mesta: ko so polagali vodovodne cevi iz. Dol v Pristavijo vas, so pogosto naleteli nanje. Zdi se, da v tem primeru ne gre za gomile, ampak za žgane plane grobove, kot imenujemo preprosto v zemljo vkopane grobove v žarah ali brez nje in brez velikih nasipanj. Tak način pokopa — sežiganje mrtvih brez nasutja gomile nad grobovi — je bil starejši, povezan s predhodnim časovnim obdobjem, ki ga prav zaradi takega načina pokopa označujemo kot čas kulture žarnih grobišč. Vseh gomil je 127. Toliko smo jih našteali letos, ko smo natančno pregledali vse področje starega mesta in ga izmerili, v to izmero pa vnesli tudi gomile. Razumljivo je, da te gomile niso vse enako zanesljivo izpričane. Intenzivna poljedelska obdelava, gradnje, so pogosto zabrisale sledove starih gomil in zanesljivo nismo mogli več zajeti vseh, nasprotno pa smo se lahko v presoji nekaterih komaj zaznavnih vzpetin zmotili in videli v naravnih tvorbah gomilo. Ohranjene so različno. Najlepša je gomila na vrhpoljskih njivah ob progi — čez njo gre meja obeh Gomilarjev; očitno jo je prav ta meja obvarovala še bolj intenzivnega oranja. Lepa je tudi skupina v Veselovem gozdiču z nekaterimi tudi do 6 m visokimi gomilami; vse druge so znatno slabše ohranjene. Ta podoba preteklosti, ki je srečno preživela stoletja in stoji še danes tako neposredno pred nami, je enkratna. Nikjer nimamo tako dobro ohranjenega naselja in gomil na enem mestu, pri čemer gre tako pri gomilah kot naselju za nenavadne, mogočne razsežnosti. Zaradi tega je Stična arheološki spomenik prvega reda ne samo za Slovenijo, ampak tudi za srednjeevropski prostor. Ta podoba pa seveda ne vzbudi le modernih raziskovalcev. Verjetno je, da so gomile prevzele že Rimljane in da so svoji cestni postaji v bližini po njih dali ime Accrvo. Acervus je namreč latinsko ime za gomilo, kup. Vsekakor so burile Stična. Načrt prazgovodinskega naselja z označenimi sondami I—XXII. S črko V so označena nekdanja vrata domišljijo našim prednikom; tudi oni so po njih imenovali zaselke (Gomile) in domačije (Pri Gomilarju), imenovali kraje s starodavnimi nasipi in obzidji gradišča, želeli pa so tudi razložiti njihov nastanek, njihovo zgodovino. Tako so nastale pripovedke. Za Stično nam jih je zapisal sam Jurčič (Slovenski glasnik 12, 1866, 134—141). Takole pravi: »V starih časih je stalo na kraju sedanjega Virja veliko mesto. Tam, kjer je še današnji dan neko gaberje pri Virju, sprehajali so se virska gospoda. Nad Virjem, tam kjer stoji sedaj cerkva »na Gradišču« je bila trdnjava in virskega mesta vojvoda je imel zmerom štiri tisoč in še več mož. v orožju, da se je branil sovražnikom. Poslednji vojvoda se je razprl z nekim sosednjim knezom, ki mu je bilo ime Artulja. Le-ta je prišel z veliko vojsko nadenj ter jo razpoložil okoli in okoli virskega obzidja. Hud boj se je vnel z Vircem in Artuljo. Nazadnje so pa Virci onemogli, ker je Artulja iz svojega taborišča na južni strani neprestanoma nadlegoval. Morali so zapustiti trdnjavo in pobegniti v metnjski gozd. Artulja je mesto razsul in razdel do tal, Virce pomoril in poklal ter uničil vojsko virskega vojvode še v metnjskem gozdu. Ostanke virske vojske so se naselili v Metnaji vasi, ki je danes mafhna; Artulja pa je v svojem taboru pustil, nekaj ranjenih vojakov in izmed teh so si tisti, ki so okrevali, postavili hiše in kraj imenovali po svojem poveljniku Arližo, in to ime ima vas še današnji dan. Pozneje so na Virju postavili hiše in podirali ostanke prejšnjega mesta. Kar je ostalo lepo rezanega kamna, to so bržkone stiski menihi odpeljali za razna zidanja«. Jurčič nam je zapisal tudi pripovedovanje v zlatem teletu, ki naj bi bilo zakopano v eni izmed gomil — veliko število gomil, hoče le premotiti iskalec. Po drugi pripovedi je virska gospoda imela na gomilah vrtnice, okoli njih so plesali star ples, »ovrtnico«. Omenja tudi hosto »Batalja«, očitno današnje Butale in ljudsko etimologijo, po kateri naj bi se tu odigrala prva bitka (batalja) z Artuljo. Poroča tudi, kako so kmetje iskali zaklade — to so bila prva izkopavanja — kakor tudi o naključnih najdbah. Stara ženica mu je pripovedovala, kako je v mladih letih na paši našla zlato verižico, na kateri je visela mala podobica. Prav tako je Jurčič gomile tudi opisal — videl jih je še na desetine — in tolmačil staro virsko mesto, gotovo pod Trsten Jakovim vplivom, kot pričo staroslovenske zgodovine. Vendar pa Jurčičev zapis o arheološki

Stični ni bil prvi. 2e leta 1827 je gozdar tedaj razpuščenega stiškega samostana, J. H. Stratil objavil v *Illvrishes Blatt* z dne 16. marca opis stiskih gomil in naselja, ki mu ne gre kaj očitati. Ko komentira Pergarjevo poročilo o gomilah na Štajerskem, pravi: »Kranjska pozna take gomile na mnogih krajih in v velikem številu. Vendar nikjer tako presenetljivo veliko na enem samem mestu kot pri Stični in Viru, kjer jih dobimo v območju ure hoda še okoli sto. Posebej pri Viru okoli obzidja nekdanjega mesta, ki je stalo nekoč prosto na hribu in obsegalo po moji geometrični izmeri 38 oralov (morda gre za stari Menetium, ker poznamo v bližini Metnaj, ali pa junaški Metulum, ki ga je Avgust sam zavzel in bil pri obleganju ranjen). Gomile so stožčaste, 2—10 sežnjev visoke, imajo v obsegu 15—40 sežnjev in so nasute iz rdeče, železo vsebujoče barske ilovice. Nekatere so se v sredini že same vdrle, kar dokazuje, da imajo v sredini votel prostor, druge so zopet močno zorane ali odkopane. Večina pa je še celih, če izvzamemo njihovo zmanjšanje zaradi vremenskih neprilik. Na mnogih orjejo in sejejo, večinoma pa so poraščene s hrasti in bukvami, nekatere leže puste in prazne. V oranih in nakopanih gomilah dobe ljudje še neprestano bronaste in železne obroče različnih velikosti in različne izdelave, večinoma imajo 2—3,5 col v premeru, lončene posode in žare, od rje popolnoma razjedene meče, bodala in sulice, oglje in kosti, dalje, vendar redkejše, bronaste in srebrne novce, od katerih sem sam dobil srebrno Faustino, poleg srebrnega in bronastega Marka Aurclija, in drugih malenkosti«. Tako J. H. Stratil leta 1827. Stratilov opis je bil odličen, zgrešena pa je bila njegova etnična interpretacija gomil. V polemiki s Pergarjevo opredelitvijo štajerskih gomil kot staroslovanskih misli sam na staronordijska ljudstva, torej očitno na Germane. Stratilovo poročilo je bilo tudi izziv strokovnim zgodovinarjem. Po 18 letih Stratilovo poročilo še ni bilo pozabljeno. Dve leti po ustanovitvi ga je na svoji seji obravnavalo tudi tedanje Zgodovinsko društvo — *Historischer Verein liir Krain* — in sklenilo, da pošlje v Stično svojo komisijo, da preveri Stratilove podatke. V komisiji je bil njen tajnik dr. K. Ulepič, F. Hermann von Hermaun-sthal, ki je prav tedaj preiskoval graščinske arhive in biblioteke na Dolenjskem, sicer pa je bil znan tudi kot pesnik, in dr. H. Schubert, profesor za prirodopis na ljubljanskem liceju. Komisija je Strati'ova opazovanja odklonila. Odklonila je obzidje — pri čemer je mislila na zid mešan z. malto — v geoloških razmerah stiškega področja se ji je nasip zdel dobro razložljiv tudi kot naravna tvorba. Dopuščala je sicer, da bi bili nasipi delo človeških rok, vendar ne obzidje kakega stalnega naselja, ampak kvečjemu zaščita za kako nomadsko taborišče neznanega ljudstva iz neznanega časa. Tudi v kraškem svetu z golimi skalami znotraj nasipa niso mogli videti nobene opore za domnevo »starega mesta«. Stična. Sonda XX. Pogled na zunanjo fronto zidu. Dobro se vidijo reže v zidu, kjer so stali vertikalni leseni oporniki Komisija je odklonila tudi gomile. »Da bi prišla stvari do dna«, je prevrtala eno gomilo od vrha do dna in ni našla ničesar razen rdeče, železo vsebujoče ilovice. Dr. Schubert je zaključili svoje posebno poročilo: »Die Gomile sind ein natürlliches durch Wasser erzeugtes Produkt«. Že na sestanku Zgodovinskega društva 20. junija 1845, ko je komisija poročala svojim članom, je bilo slišati kritične glasove. Tako je župan J. N. Hradeckv, ki je bil sam prej uradnik sekvestriranega samostanskega posestva, i/javil, »da bi komisija gotovo prej prišla do rezultatov, če bi manj teoretizirala in boljše rokovala s krampom in lopato«. V poročilu komisije, objavlja ga H. Costa v *Mitt. Cenlr. Comm.* 4, 1359, 250—253, dobro odseva tedanji čas. Leta 1845 je bil pojem prazgodovine v današnjem smislu še neznan, hkrati pa je bil to čas Trstenjaka in njegove ideje o avtohnosti Slovencev. Tako je bil tudi Costa, ki nam je ohranil omenjeno poročilo komisije Zgodovinskega društva, pripravljen videti v virskem gradišču in gomilah ostanke iz najzgodnejše slovenske zgodovine iz časa, »ko še niso gradili trdnih stolpov, ko še niso utrjevali cerkva in gradili taborov«. Z odklonitvijo Stratila ni odklonil le teoretik praktika, ampak je tudi slovenski romantični zgodovinar želel, podobno kot njegov kolega na germanskem severu, odkriti in poglobiti svojo domačo slovensko zgodovino. Prvi, ki je v Stični kopal — »ungeachtet dieser Ereignisse (to je rezultatov komisije Zgodovinskega društva) spuckt der Geist des heidnischen Atertums noch immer um

jene sogenannten heidnische Graber und vermeintliche Maueruberreste«, pravi H. Costa v omenjenem članku — je bil major Nettelblatt iz Mecklenburga, ki je prekopal leta 1853 pet gomil severno od ceste, ki vodi v Radohovo vas, vzhodno od Veselove domačije. O najdbah izvemo bolj malo, važen pa bo podatek, da je eno izmed gomil obdajal kamnit venec. Ohranjena je bila tudi bronasta ploščica, izdelana v predrti tehniki, z dvojno konjsko glavico — pod tem opisom si lahko predstavljamo komaj kaj drugega kot kak pektoral japod-skega tipa, kakršen je bil najden npr. tudi v Vinici. Drugi, ki je kopal v Stični, je bil J. Pečnik. Omenja se njegovo kopanje septembra in oktobra 1891 na njivi Štefana Černivca severno od bivše državne ceste tik pred Dolami; tam je v nekem skeletnem grobu med drugim našel tudi apulsko vazo, ki jo sedaj hrani Narodni muzej. V drugi polovici marca 1892 je kopal J. Pečnik tudi veliko gomilo na Gomilarjevem posestvu, ne da bi v njej kaj našel. Gomilo je pozneje prekopala vojvodinja Mecklenburška. Z njo je povezana tretja etapa izkopavanj v Stični. Vojvodinja Mecklenburška je kopala v Stični 9 let, od 1905 do 1914. Izkopala je deset gomil, osem iz območja tedanje občine Šentvid, eno na Viru in eno v Velikih Pecah. Skupaj 183 grobov in precejšnje število nedoločljivih oz. že prekopanih, tako da računajo avtorji knjige Treasures of Carniola na 200 do 300 prekopanih grobov iz območja Stične. Sem moramo prisoditi tudi gomilo, ki jo je vojvodinja prekopala v Glogovici. Četrta faza raziskovanja Stične je čas med obema vojskama. To je črna doba Stične. Kar je srečno ušlo J. Pečniku, je zdaj nadomestil A. Hrast, ki je v desettletju pred drugo svetovno vojno neomejeno in nenadzorovano gospodaril. Ložarju se moramo zahvaliti za ohranitev dveh dragocenih grobov, prvega z oklepom (GMS 18, 1937, 73ss) in drugega s situlo z okrašenim pokrovom (GMS 18, 1937, 1ss). Drugo gradivo, ki je delno prišlo v Narodni muzej, delno pa se razkropilo po vsem svetu, ima zaradi manjkajočih najdiščnih podatkov le majhno znanstveno vrednost. Peto fazo predstavlja raziskovanje Narodnega muzeja v Ljubljani. Raziskal je veliko gomilo (1946, 1952—53 pod vodstvom J. Kastelica, 1960—64 pod vodstvom podpisane), v kateri je bilo odkritih 183 grobov — torej natančno toliko, kolikor jih je dokumentirano izpričanih iz 10 gomil, ki jih je izkopala vojvodinja Mecklenburška. Leta 1967 se je začelo raziskovanje naselja in traja še danes. To so prva sistematična raziskovanja kakega naselja iz tega časa pri nas sploh. Pri tej veliki nalogi sodelujejo oz. sodelovale tudi mednarodne institucije s priznanimi strokovnjaki. Tako Institut za prazgodovino v Marburgu (Zah. Nemčija), Smithsonian Institution i/ v Washingtonu (ZDA), med strokovnjaki pa moramo omeniti predvsem prof. dr. W. Dchna, prof. dr. Freya, dr. S. Foltinyja, dr. Toachima in dr. Pingla. Stična je tako postala pomembno arheološko raziskovalno središče ne le za Slovenijo, ampak za celotno srednjeevropsko halštatsko področje. Naselje smo raziskovali po sistemu sond in jih po potrebi združili tudi v velike površine. Do sedaj smo jih izkopali 22. Kot kaže načrt, smo želeli z njimi sistematično zajeti celotno obzidje. Hoteli smo ugotoviti najprej njegovo konstrukcijo in razrešiti njegovo zgodovino, notranjosti naselja pa se še nismo sistematično lotili. Pri tem pa smo vendar izkopali tudi neposredno za obzidjem večje površine, kot je bilo potrebno zaradi samega obzidja, da spoznamo razmerje naselbinskih plasti do posameznih faz obzidja. Naše osemletno delo v naselju je dalo dragocene rezultate, ki nam že bistveno pomagajo oblikovati zgodovinsko obdobje prvega predkrščanskega tisočletja na našem prostoru. Prav te bi želeli prikazati v naši razpravi, ne da bi se na tem mestu spuščali v podroben opis odkritij, ki nam zaključke omogočajo. K njim se bomo vrnili kdaj pozneje, opozorim naj pa tudi na že objavljena dela, ki jih navajamo na koncu. Na tem mestu bi želeli odgovoriti predvsem na dve vprašanji. Prvič, kakšen je v Stični sistem obzidja, na katerega se je naše raziskovanje predvsem usmerilo, in drugič, kaj nam naše dosedanje delo pove o sami zgodovini tega časa na danes slovenskem prostoru. Kako je bilo grajeno obzidje? Obrambni sistem obstoji iz suhega dobro grajenega zidu, ki je bil širok 2—3 metre. Na zunanji in notranji strani je bilo obzidje oprto s pokončnimi lesenimi gredami, ki jih lahko ugotovimo po režah v zidu. Horizontalnih lesenih opornikov nismo mogli ugotoviti in jih očitno ni bilo K zidni

konstrukciji je sodil tudi zemljen naisip pred zidom na zunanji strani, ki je utrjeval njegove temelje in hkrati dosegel, da je bil dostop do zidu še bolj strm. Tak sistem gradnje je bil v tem času domač v bolj ali manj podobni obliki v vsem prazgodovinskem svetu. V nasprotju seveda z mediteranskim, ki v tem času v svojih središčih že oblikuje svojo visoko arhitekturo. V Sloveniji smo ga sedaj odkrili prvič in domnevati smemo, da je značilen za ves dolenski prostor, dosti drugače pa ne bo tudi v drugih slovenskih halštatskih provincah. V Stični so ga uporabljali ves čas njenega obstoja. Z njim so utrdili svojo naselbino na samem začetku (obzidje I) in nato v halštatskem obdobju še dvakrat (obzidje II in III). Vedno gre za gradnjo, ki je zadela vse naselje, ki je torej imela zgodovinsko ozadje. Ko je bilo obzidje porušeno tretjič, ga dalj časa niso obnovili, nadenj so legle naselbinske plasti, ki skrivajo v sebi že latenske ostanke. Šele pozneje so naselje ponovno utrdili. Ponovno utrditev lahko zanesljivo vidimo v tlaku na pobočju. Verjetno sodijo med ostanke te utrdb tudi kamni, ki smo jih dobili neposredno pod rušo, in ki nikoli niso bili ohranjeni tako dobro, da bi lahko rekonstruirali prvotno podobo zidu. Prav tako bodo tudi, stojke, ki so bile vkopane v najmlajši halštatski zid v sondi 13, očitno del latenskega obrambnega zidu. V tem času je nastalo tudi prečno obzidje, ki smo ga lahko posebno dobro opazovali v sondi 19. Obzidje se v stoletjih ni mnogo spreminjalo. Njegov način gradnje je ostal v principu v vseh fazah isti, čeprav lahko opazamo tudi nekatere spremembe. Najstarejši zid je bil širok le 2 m, vertikalne opornike smo lahko zanesljivo ugotovili le v enem primeru. Zid II jih uporablja stalno v pravilnih razmakih 3–4 m, širok je 3 metre. Najmlajšega halštatskega zidu nismo še nikjer zajeli tako dobro ohranjenega, da bi vedeli za podrobnosti njegove konstrukcije. Podobno velja tudi za latensko obzidje, ki ga dobro poznamo le iz prečnega zidu v sondi 19. In kaj nam naše dosedanje delo pove o sami zgodovini naše naselbine? Rekli smo že, da so posamezne gradnje zajele vso naselbino, da je torej v njih skrito zgodovinsko dogajanje. Dobro jih lahko tudi datiramo; s tem je naše zgodovinsko dogajanje časovno določeno, vključeno v zgodovino svojega časa. Prvo obzidje je nastalo konec osmega stoletja pred n. št., to je v času, ko začnemo pri nas in v Srednji Evropi železno dobo oz. halštatsko obdobje. Prostor, na katerem so ga zgradili, do tedaj ni bil naseljen. V njem še nismo dobili ostankov, ki bi segali pred čas obzidja. Iz neznanega stiškega prostora naj bi sicer izhajala bronastodobna igla, ki jo hrani akademik B. Jakac, in ki jo je objavil France Stare, vendar je njeno pričevanje še preveč osamljeno, okoliščine najdbe preveč nezanesljive, da bi na njej smeli mnogo graditi. Sama »ustanovitev«; mesta je bilo prvo veliko zgodovinsko dejanje na današnjih stiskih tleh. Po dosedanjih spoznanjih je bilo obzidje zasnovano v vsej svoji velikosti - površina naselja je 23 ha in v obsegu meri 2000 metrov — naenkrat. Rekli smo, da je prečno obzidje nastalo šele prav na koncu, da torej ne predstavlja postaje v nastajanju virskega mesta. Tudi zgradili so ga hitro. Skoraj bi smeli reči, da v eni generaciji, oziroma če govorimo točneje in v arheološki strokovni govorici, v eni arheološki stopnji, ki obsega za ta čas 50—100 let. To je za velikost stiškega naselja in za tisti čas skoraj nepredstavljivo dejanje! Drugič so obzidje obnovili dobrih 100 let pozneje, v času kmalu po 600 pr. n., št., morda sredi šestega stoletja. Tik pred ponovno gradnjo je naselbino uničili strahovit požar, ki smo ga lahko dobro ugotovili v vsem spodnjem delu naselja. Novo obzidje je bilo, kot smo že povedali, širše in pravilneje grajeno. Široko je bilo 3 m in vertikalni leseni oporniki so stali skoraj dosledno v razmaku na 3,4 m. Tudi obnova obzidja je zajela celotno mesto, iz česar bi sklepali, da je bilo mesto še dovolj močno, da je lahko obnovo temeljito izvedlo, in drugič, da je bila nevarnost očitno še živa, da so obnovo izvedli tako sistematično. Kdo je tako katastrofalno uničil naselbino, da so sklenili postaviti drugo obzidje, seveda ne moremo zanesljivo vedeti. Misliti bi smeli na domače razprtije. Iz tedanje zgodovinske perspektive pa se nam ponuja predvsem misel na Skite, ki so na svojih hitrih konjih in oboroženi z loki pridrliz iz panonske nižine — podobno kot 2000 let pozneje Turki z Balkana — in uničili naselbino. Vsekakor je bilo virsko mesto po postavitvi drugega zidu na višku svoje moči. Tretjič je bilo obzidje obnovljeno zopet 100 let pozneje, sredi petega stoletja pr. n. št., to pot očitno proti Keltom, katerih pritisk je bilo v tem času že

čutiti. Usoda tretjega obzidja meče luč na posebej temna dogajanja zgodovine na naših tleh, na srečanje domačega prebivalstva s Kelti. O tem srečanju smo imeli zelo različne predstave. Po prvi naj bi Kelti naš prostor zasedli in mu tako zagospodovali, da bi morali govoriti: od četrtega stoletja dalje na našem prostoru o Keltih. Po drugi naj bi domače prebivalstvo živelo bolj ali manj neprizadeto naprej in vztrajalo v svoji domači kulturni tradiciji vse do prihoda Rimljanov, morda še naprej. Zastopnik te zadnje teze je bil predvsem W. Smid, naš nedvomno najboljši poznavalec in raziskovalec naselbin. Izpoved Stične je dragocena. Ugotovili smo, da je po odstranitvi tretjega halštatskega zidu bila naselbina dalj časa brez obzidja. Vrstni red plasti ne govori o njegovem nenadnem, nasilnem uničenju — v povezavi z njegovim uničenjem nismo ugotovili nobenih obširnih pogorišč, tako kot pred postavitvijo drugega zidu. Pač pa smo pogosto ugotovili, da so bile vse ruševine skrbno odstranjene, gradbeni material pa kasneje uporabljen drugod, vendar ne več za obzidje. Na njegovih temeljih smo našli naselbinske plasti — na njem so si sedaj postavili svoje hiše — ki vsebujejo že latensko gradivo. Smo v času latenskega B 2 obdobja, kot govorimo v arheološki govorici, to je v tretjem stoletju. Razlaga takega stanja — za njeno še večjo zanesljivost si seveda želimo pričevanja še drugih naselbin — je lahko danes tale: Kelti stiškega naselja niso nasilno uničili, izgubilo pa je svojo prejšno politično moč, rekli bi lahko še več, svojo samostojnost, kar se kaže v tem, da očitno ni smelo več obnoviti svojega obzidja. Prebivalstvo je v svojem mestu ostalo, toda ne več v nekdanji moči in svobodi. Se več: prejšnja socialna in duhovna struktura se je porušila. To ugotavljamo v duhovnem in materialnem svetu. Stari duhovni svet, ki se nam najgloblje odkriva v grobnem kultu in ritualu, je potonil. Odslej prebivalstvo virskega mesta ne pokopava več v gomilah. Nad 300 let stari duhovni red je padel. Padle so njegove socialne osnove: stara družina in rod. Nastopile so Stična. Sonda XII—XIII. Pogled na zid (druga faza). Spredaj se lepo vidijo stojke za lesene opornike nove socialne strukture, ki so duhovno izgubile svojo prastaro zasidranost, stare korenine so odpovedale. Novo je raslo očitno i/, duhovnih predstav zavojevalca: po njem so prevzeli grobni kult, po njem so oblikovali svojo materialno kulturo, svoj okus. Družina in rod, nosilca starega reda, sta se razbila v svoji starodavni obliki in drži. Novi, razred se je lahko oblikoval le v soglasju z novim zavojevalcem Podonavja in z novimi nosilci politične in vojaške moči. Oblikoval za ceno svoje originalnosti. Družbeni nosilci starih vrednot so hkrati s tretjim zidom sedaj propadli. Ta povezava je resnična in ne brez tragičnega simbola. Stare vrednote, ki so ustvarile moč Stične, so se sedaj lahko držale le še /a obzidjem, to pomeni, da niso bile več žive in ustvarjalne. Grobni kult nam daje to slutiti: nosilci, knezi starega reda pokopavajo na koncu halšlatskega obdobja res da še po prastarih obredih, toda iz njih je izginila stara kulturna resnost in pieteta, izvoril jih je zunanji blesk, ki je prenesel poudarek iz religiozne drže in prastarega obrednega simbola v zunanjo formo. Ta obredni simbol je nekdanj odpiral poti v zadnje resnice in dajal vsakdanjemu življenju herojsko držo, gola zunanja forma pa je mogla sedaj razkazovati le še zunanjo moč in veljavo. Te ugotovitve so seveda že povezane z dognanji našega raziskovanja gomil, dajemo jih le kot rezultate. Še tretje zgodovinsko sporočilo stiskih raziskovanj je nadvse pomembno. Govori nam o usodi naselbine po prihodu Rimljanov in po politični organizaciji njihove oblasti. Tudi glede tega poznamo dve mnenji: po prvem predstavlja prihod Rimljanov ostro mejo; z njim je konec starega prebivalstva in njegove kulture. To starejše mnenje se predvsem v modernem času umika tezi, po kateri prihod Rimljanov ne pomeni tako močne zarez. Staro prebivalstvo naj bi predvsem na podeželju, zunaj rimskih centrov, živelo še naprej v svojih naseljih, približno tako, kot smo ugotovili za stisko prebivalstvo po prihodu Keltov v Srednjo Evropo in Podonavje. Stisko izkopavanje ne podpira, vsaj za Stično ne, druge moderne teze. Rimskega gradiva, kot ga sicer dobimo pri nas v najstarejših rimskih grobovih, virsko mesto ni več dalo. To pomeni, da je moralo biti z organizacijo rimske politične uprave na začetku našega štetja opuščeno. Zaključek ima toliko večjo zgodovinsko težo, ker rimsko gradivo v stiškem prostoru poznamo, in sicer že iz prav prvih začetkov

rimskega obdobja. V tej zvezi moramo omeniti grobove, ki jih je izkopal sedanji grosupeljski župan Janez Lesjak ob domači hiši (Stiaia 81, prej št. 104, »Kafehaus« nad stiškim samostanom) in ki sodijo v prvo in drugo stoletje našega štetja. Lahko jih povežemo z drugimi rimskimi ostanki, predvsem napisnimi kamni, ki so bili najbrž najdeni na prostoru od Stične do Ivančne gorice. Na področje Ivančne gorice moramo locirati tudi domnevno cestno postajo Acervo. Važna rimska cesta iz Emone v Siscio vodi le slab kilometer proč od vznožja halštatskega naselja. Zanesljivo dokazano rimsko naselje je obstajalo v nekaj kilometrov oddaljenem Šentvidu. K njemu sodi verjetno grobišče v Petrušnji vasi; tam so pokopavali že od prvega stoletja naše ere dalje. To pomeni, da je življenje v Stični teklo naprej, vendar ob vznožju opustele naselbine. Zaključek smemo torej razširiti, da je naselbina morala biti opuščena, da je bila toliko močna, da je prebivalstvo, za katero iz naših raziskovanj vemo, da je bilo prav pred prihodom Rimljanov v vsem zagonu, moralo zapustiti svoje mesto. Očitno je bila to zahteva novega gospodarja, ki mu je bilo staro mesto še vedno potencialna nevarnost. Ali je bila usoda, kot nam jo kaže Stična, tudi usoda celotnega domačega prebivalstva na vsem dolenskem ali celo slovenskem prostoru? Mnoge postojanke na Slovenskem govore drugače. Tako npr. Ulaka pri Ložu, kjer je Smid našel v stari prazgodovinski postojanki bogate rimske ostanke. Za drugod na Dolenjskem pa tega še ne vemo. Bodoča izkopavanja na drugih naselbinah bodo lahko pokazala, ali je Stična prototip za ves dolenski prostor, ali pa je prav njena moč bila vzrok, da je na začetku rimske zasedbe tako nenadno prenehala. Tridesetletno delo v Stični je dalo dragocen vpogled v samo zgodovinsko dogajanje prvega predkrščanskega stoletja na naši zemlji. To smo želeli v našem Stična. Sožitje prazgodovinskih gomil in sedanjega naselja zapisu predvsem prikazati. Dogajanje se koncentrira v tri pomembna vprašanja, ki so temeljna za zgodovino tega časa: vprašanje začetka železnodobne kulture v slovenskem prostoru, z njo je danes slovenski prostor — tako smemo reči — vstopil v zgodovino; vprašanje njenega konca, to je usode domačega prebivalstva ob rimski zasedbi; in tretjič njegove usode ob srečanju s keltsko kulturo in njenimi političnimi in vojaškimi nosilci. Stična. Sonda VII. Ognjiščna kozica, inventar halštatske hiše. Odgovori so marsikje presenetljivi in novi, predvsem pa sedaj dosti močneje podkrepjeni z dokaznim gradivom. Na začetku stoji močno organizirana volja ljudstva, ki je zasnovalo svoje mesto v prav mogočni viziji: ne pozabimo, da je obseg 23 ha večji, kot so bili obsegi srednjeveških obzidanih mest, večji kot prostor rimske Emone ali pa večji kot istočasne Troje! S tem seveda ne bi želeli s količinskimi merili preskakovati v kakovostne, čeprav moramo pibiti, da je halštatska kultura na danes slovenskem prostoru samostojno, ustvarjalno dejanje. Dosti večje in samostojnejše kot latenska kultura, ki jo je nasledila. Za njeno razumevanje nam daje sedaj Stična dragocene nove podatke. Prodor Kelto v Podonavje in njihova ekspanzivna sila, ki je segala v naš prostor iz panonskega Podonavja, ne z zahoda, za virsko mesto nista bili usodni vojaško; bolj sta sprožili socialne in duhovne premike v domačem prebivalstvu, in ti so prinesli konec stare kulture, konec »halštatske« kulture na našem prostoru. To pa je pomenilo tudi konec prejšnje moči in samostojnosti. V nadaljnji zgodovini je mesto očitno premagalo prvo krizo in na koncu zopet močneje zaživelo, kar vidimo v novih obzidjih, v novi izgradnji mesta, v novem prečnem obzidju. Tako je pričakalo prihod Rimljanov toliko močno, da Rimljani po vzpostavitvi svoje politične organizacije niso tolerirali njegovega obstoja. Prebivalci so morali zapustiti svoje staro mesto. Doživeli so torej tršo usodo kot ob srečanju s Kelti. Za vse prikazano gledanje smo si v Stični ustvarili zelo močno dokazno gradivo. Čeprav ni bil namen našega članka, da bi ga podajali, je potrebno poudariti prav dejstvo, da smo s Stično dobili izhodiščno postojanko za obravnavo zgodovine prvega predkrščanskega tisočletja. V tridesetih letih dela Narodnega muzeja, je postala prvi vir te zgodovine. Bilo bi kratkovidno, če ne bi vedeli, da moramo gradivo še poglobljati in razširiti. Poglobiti v sami Stični, kjer npr. notranjosti sploh še nismo začeli prav raziskovati, in razširiti — raziskovanja v sosednjih gradiščih bodo pokazala, koliko je Stična pravilo in koliko samo izjema. V vsakem primeru pa bo podoba prvega

predkrščanskega tisočletja po tridesetih letih našega dela v Stični z njo bistveno povezana. Literatura Za tistega, ki se želi še podrobneje poučiti o dosedanem delu v Stični in dobiti predvsem potrebno dokumentacijo, dajem tu še važnejšo literaturo. Najboljši pregled stanja do leta 1960 daje J. Kastelic, *Situla* 1, 1960, 3—26: tam je navedena tudi starejša literatura. Po letu 1960 dobimo kratka poročila o vsakoletnih izkopavanjih v Varstvu spomenikov 8, 1960-61 do 17—19/1, 1974 in delno tudi v *Arh. pregledu* 2, 1960; 5, 1963 in 9, 1967. O izkopani gomili dajem dosedaj naj-obširnejši pregled z načrtom in večjim številom grobov v *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*. Bratislava (1974) 163—189 (*Die Ausgrabungen in Stična und ihre Bedeutung für die südostalpine Hallstattkultur*), slovenski povzetek brez dokumentacije pa v publikaciji VI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture (1970) 27—34. Obširnejša in številnejša so poročila o naselbinskih izkopavanjih, kjer je vedno načeta tudi splošna problematika Stične. Tako S. Gabrovec — O. H. Frev — S. Foltin, Prvo poročilo o naselbinskih izkopavanjih v Slični (*Arh. vestnik* 20, 1969, 177—196 in *Germania* 48, 1970, 11—33). Cfr. tudi *Etruscans* 2, 1970-72. 24—30. Drugo poročilo (s stanjem do leta 1969) daje O. H. Frev v že omenjenem zborniku Simpozija v Bratislavi (*Symposium* 1974, 151—162). Celotno problematiko naselbinskih izkopavanj v železni dobi pri nas (s stanjem izkopavanj v Stični do 1972) dajem v *Varstvu spomenikov* 17—19/1, 1974, 25—40 in v *Agglomerations fortifiées illvriennes. Colloque international Mostar 1974* (s stanjem do 1974, v tisku pri Centru za balkanološke študije Sarajevo). *Arh. karta Slovenije* je bila zaključena pred začetkom naselbinskih izkopavanj in jih še ne obravnava. Končna objava je v pripravi. — Iz članka je pomotoma izpadlo nekaj slik z dokumentacijskimi ponazorili. Prinesli jih bomo ob prvi priložnosti, ko se zopet povrnemo k problemom arheološke Stične,